

УДК [94(477):338.22] «1860/1914»

І. О. Шандра

ХАРКІВСЬКА КАМ'ЯНОВУГІЛЬНА ТА ЗАЛІЗОТОРГОВА БІРЖА У 1902 – 1917 РОКАХ

У статті висвітлюється історія виникнення Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі, її особливості та правові засади діяльності. Значимість цієї установи на початку ХХ ст. полягала в тому, що вона була першою товарною біржею Російської імперії подібної спеціалізації. Завдяки її діяльності, шляхом біржових засідань та торгів, напрацьовувалися механізми ведення оптової торгівлі, налагоджувалася та розвивалася співпраця з іноземними діловими партнерами.

Ключові слова: товарна біржа, біржове зібрання, біржове товариство, біржовий комітет, Харківська кам'яновугільна та залізоторгова біржа.

В статье освещается история возникновения Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи, ее особенности и правовые основы деятельности. Значимость этого учреждения в начале XX века заключалась в том, что она была первой товарной биржей Российской империи подобной специализации. Благодаря ее деятельности, путем биржевых заседаний и торгов, нарабатывались механизмы ведения оптовой торговли, налаживалось и развивалось сотрудничество с иностранными деловыми партнерами.

Ключевые слова: товарная биржа, биржевое собрание, биржевое общество, биржевой комитет, Харьковская каменноугольная и железоторговая биржа.

The article informs about the beginning history of Kharkov coal and iron trade exchange, it's special features and it's legal foundational activities. Consider the fact that stock Committee Kharkiv coal and zalizotorhovoyi exchange actually was part of the structure congresses Miners Southern Russia, covering the entire Southern economic region. It is proved that the significance of the Kharkiv coal and zalizotorhovoyi exchange at the beginning of the XX century was that it was the first commodity exchange Empire such specialization. Through its activities, through meetings and exchange trading, napravatsovalysya mechanisms driving the wholesale trade was adjusted and developed cooperation with foreign business partners. Further study of stock exchanges and their committees as representative associations and the national bourgeoisie as one of the main parts of the capitalist economy will highlight the potential that a placed these structures. In conjunction phenomenal missions and functions of economic regulation is unique all exchanges reformed days.

Key words: trade exchange, exchange meetings, exchange society, exchange committee, Kharkov coal and iron trade exchange.

Постановка проблеми. Товарні біржі, як організований ринок оптової торгівлі, мають вирішальне значення у формуванні ринкових цін на товари як внутрішнього, так і міжнародного ринку. Їх правильне функціонування забезпечує оптимальний процес ціноутворення, узгодження попиту та пропозиції, ефективний збут товарів, дозволяє країні зайняти належне місце в структурі світового господарства. В історії українських земель активна біржова торгівля вперше спостерігається протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ ст., коли з відміною кріпацтва вивільнилися продуктивні сили, став можливим розвиток ринкових механізмів та капіталістичного господарства в Російській імперії. Серед діючих у цей період товарних бірж першою спеціалізованою була Харківська кам'яновугільна та залізоторгова біржа.

Аналіз актуальних досліджень. Перші дослідження стосовно російських бірж

з'являються у 70-х рр. ХІХ ст., серед яких за своєю повнотою та комплексністю виділяється робота Л. Н. Нісселовича «О биржах» [10]. На початку ХХ ст. тема бірж присутня як складова частина у дослідженнях з питань формування буржуазії та промислового виробництва [1; 25]. У радянських та сучасних наукових розробках тема Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі не була предметом спеціального розгляду. Використання архівних джерел, аналіз спеціалізованих періодичних видань пореформеного періоду («Горно-заводской листок», «Горно-заводское дело»), друкованих матеріалів представницького об'єднання підприємців Донбасу та Придніпров'я («Трудов...», «Отчетов...», «Докладов...», «Постановлений...» з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії) дає змогу охарактеризувати особливості формування та функціонування цієї установи.

Метою статті є відтворити історію Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі від часу її заснування до 1917 р., показати її унікальність як першої товарної біржі подібної спеціалізації в Російській імперії.

Виклад основного матеріалу. Стрімкого розвитку біржова діяльність у Російській імперії досягає в пореформений період. За оцінкою відомого економіста М. І. Туган-Барановського: «Серед сучасних господарських установ немає жодної більш характерної для капіталістичної системи господарювання, ніж біржа» [11, с. 5]. У дореволюційній Росії ці установи виконували не стільки функцію оптових торгів, скільки були засобом представництва інтересів торгово-промислового стану. За влучним висловом експертів з економіки, біржа – це «місце зустрічі попиту та пропозиції» [10, с. 10]. Для вітчизняних же підприємців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. біржа була, у першу чергу, «місцем зустрічі» промисловців та торговців з метою подання до владних органів спільних звернень у питаннях фінансово-промислового реформування країни.

На початку ХХ ст. внутрішня й зовнішня торгівля в Російській імперії досягла значних масштабів. Загальна сума торговельного обігу всередині країни сягнула понад 4,5 млрд. рублів [19, с. 330]. Це викликало зростання установ біржової торгівлі – фондових та товарних бірж. Якщо в 1872 р. в Російській імперії нараховувалось 17 біржових комітетів, у 1903 р. – 36, то у 1911 р. їх число зростає до 87 [1, с. 216]. Разом із кількісним збільшенням бірж відбувалися й зміни якісного характеру. Значні обсяги промислового виробництва, розширення внутрішнього ринку, налагодження міжнародних торговельних відносин призвели до виникнення нових видів оптової торгівлі – спеціалізованих сировинних товарних бірж.

У кінці 90-х рр. ХІХ ст. відкриваються Катеринбурзька гірничопромишлова, Херсонська кам'яновугільна та залізоторгова, бавовняна біржа в Коканді [5, с. 49]. Особливе місце серед установ подібного типу займала Харківська кам'яновугільна та залізоторгова біржа.

Клопотання про відкриття Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі було порушено З'їздами гірничопромишловців Півдня Росії. У 1902 р. це звернення представницького союзу промисловців дістало монаршого схвалення разом із затвердженням 18 січня цього року окремого статуту біржі. Підготовчі роботи з нагоди відкриття установи тривали кілька місяців і, врешті-решт, 25 червня 1902 р. відбулося її урочисте засідання [26, с. 14]. Перше загальне зібрання членів біржі було скликано головою Ради З'їздів гірничопромишловців Півдня Росії гірничим інженером М. С. Авдаковим [15, с. 5446]. Головне завдання новоствореної установи полягало в укладанні угод на торгівлю продукцією кам'яновугільної, залізородної та залізородної промисловості [4, арк. 1].

Правові основи діяльності біржі були закріплені в спеціальному статуті, який було розроблено М. С. Авдаковим [14, с. 51]. Відповідно до статті першої свого статуту біржа є «місцем зборів для укладання угод з усього обігу торгівлі продуктами кам'яновугільної, залізородної та залізородної промисловості та для отримання необхідних про них відомостей» [23, с. 5509]. Біржа знаходилася в підпорядкуванні Міністерства фінансів за відділом торгівлі. У торгах мали право брати участь власники, орендарі та представники гірничих та гірничозаводських підприємств, торговці продуктами цих підприємств та споживачі – усі вони склали товариство біржі [3, с. 205]. Розклад біржових зібрань призначався біржовим товариством, про порядок роботи біржі повідомлялося відділу торгівлі; оголошення з цього приводу розміщувалися в «Горно-заводском листке», Харківських та Катеринославських губернських та Донських обласних відомостях. Постійні відвідувачі біржі були зобов'язані щорічно сплачувати членські внески на утримання будівлі біржі та інші господарські потреби [3, с. 205].

Компетенція товариства Харківської кам'яновугільної біржі була досить обширною: приймати необхідні рішення стосовно порядку біржових зібрань та біржових угод, обрання посадових осіб, затвердження складу товариства, включення нових

членів, і, найголовніше, звернення із клопотаннями «стосовно потреб кам'яновугільної та залізоробної промисловості та торгівлі її продуктами» [23, с. 5510].

На перших двох зібраннях з початку кожного року товариство біржі заслуховувало звіт ревізійної комісії, доповідь комітету біржі про результати порушених клопотань та обрання посадових осіб. Чергові зібрання товариства біржі відбувалися за затвердженим планом роботи на рік, а надзвичайні – за необхідністю головою комітету біржі, або на вимогу не менш як десяти членів товариства біржі. Зібрання товариства біржі вважалося правочинним, якщо на ньому були присутні не менше третини його членів [18, с. 83]. Усі питання, винесені на розгляд біржового товариства, вирішувалися таємним голосуванням звичайною більшістю голосів, окрім організаційних питань (обрання нових членів, зміна ставки членських внесків), коли було необхідно дві третини голосів присутніх членів.

Біржове товариство обирало зі свого складу біржовий комітет, який був виконавчим органом біржі й складався з головуючого та кількох біржових старшин [16, с. 355]. Дві третини комітету Харківської кам'яновугільної біржі (включаючи голову та його заступників) мали бути російськими підданими християнського віросповідання [3, с. 207]. Виконавчий комітет складався з шести членів, з яких 3'їзди гірничопромисловців мали квоту на трьох представників [24, с. 5531]. Відповідне доручення Раді 3'їзду гірничопромисловців на заповнення наданої квоти дав Екстрений з'їзд гірничопромисловців 1902 р. [12, с. 19].

Перший біржовий комітет мав наступний склад: голова комітету О. В. Долгово-Сабуров; члени комітету від Ради 3'їздів гірничопромисловців М. С. Авдаков, Ф. Р. Фертнер, І. І. Вільга; обрані зібранням члени комітету І. П. Яковенко, М. Ф. фон Дітмар, С. С. Манціарлі; кандидати до членів комітету від Ради 3'їздів гірничопромисловців О. І. Фенін, Л. І. Подгаєцький, С. О. Ерделі; обрані зібранням кандидати до членів комітету

М. О. Лихонін, Д. О. Алчевський, М. С. Копилов [17, с. 5674]. Біржовий комітет обирався терміном на три роки, кожного року він мав оновлюватися на третину; діячі, що вибули з його складу мали право бути обраними знову.

Основні обов'язки біржового комітету були наступними: виконання урядових запитів у питаннях кам'яновугільної та залізоробної промисловості; видача довідок та посвідчень з цих питань на вимогу приватних осіб; звернення до уряду з клопотаннями; нагляд за правильністю біржової торгівлі; контроль за котируванням цін на товари кам'яновугільної, залізорудної та залізоробної промисловості тощо [24, с. 5531]. Представники від комітету були постійними учасниками спеціальних урядових нарад з низки важливих питань економічного розвитку держави (експорт товарів гірничої та металургійної промисловості, заміна іноземного вугілля вітчизняним, освоєння близькосхідних ринків збуту товарів) [5, с. 3; 21, с. 97]. Комітет мав свою печатку із зображенням герба м. Харкова та написом «печать Комитета Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи» [18, с. 88].

Складовими капіталу товариства біржі були щорічні членські внески та збори за відвідування біржі, спеціальні збори на потреби біржі, збори за видачу приватним особам довідок, оплата за посередництво у торгових суперечках, відсотки з капіталу та прибутки з нерухомості, що належали товариству біржі [3, с. 210]. Суттєві асигнування (близько 5 тис. руб.) кам'яновугільна біржа отримувала щорічно від 3'їздів гірничопромисловців Півдня Росії на так звані «непередбачувані витрати» [22, с. 62]. Гірничопромисловцям інколи доводилося стримувати «апетити» біржовиків, відмовляючи у виділенні додаткових коштів [13, с. 16]. Біржа мала свій щотижневий журнал – «Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи», який виходив протягом 1903 – 1907 рр. З 1907 р. видання було перейменовано на «Извлечения из Бюллетеня Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи», яке з 1909 р. стало складовою частиною друкованого органу 3'їздів

гірничопромисловців Півдня Росії – «Горно-заводского листка». З 1912 р. «Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи» відновив свій вихід як двотижневий видання [9, с. 105].

Харківська кам'яновугільна та залізоторгова біржа пройшла крізь часи спаду та піднесення ділової активності, проте Перша світова війна не загальмувала діяльності, а навпаки – сприяла її подальшому розвитку. У важкі воєнні часи імперський уряд вважав за доцільне надати торгівлі паливом більш організованого характеру. Було прийнято рішення про закупівлю кам'яного вугілля для російських залізних доріг за посередництвом Харківської спеціалізованої біржі. Тому за угодами 1917 р. обсяги постачання вугілля вимірювалися десятками мільйонів пудів [7, с. 15284].

Діяльність Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі не обмежувалася вітчизняним ринком. Так, у січні 1917 р. товариство біржі приймало італійську торгово-промислову делегацію у складі повноважного міністра короля Італії маркіза делла Торрето, голови генуезької торгової палати командора Захарії Оберті, голови римської торгової палати графа Августа Яккаріно, голови італійської національної асоціації металевих виробництв у Мілані Джузеппе Батальї та інших іноземних підприємців [7, с. 15278]. У ході ділового спілкування були виявлені взаємовигідні напрями співробітництва, як-то: експорт вітчизняного антрациту до Італії, запрошення італійських спеціалістів та робітників на підприємства Донбасу, заснування спільних акціонерних товариств [7, с. 15284].

Харківська кам'яновугільна та залізоторгова біржа була постійним учасником всеросійських координаційних центрів підприємницької діяльності, що виникають на початку ХХ ст. – З'їздів представників біржової торгівлі та сільського господарства і З'їздів представників промисловості та торгівлі, у яких її інтереси беззмінно представляв один із засновників підприємницького руху Микола Степанович Авдаков [2, арк. 2; 6, с. 4].

У 90-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст. в урядових та підприємницьких колах активно обговорювалася можливість докорін-

ного реформування системи представництва. Стосовно урядового «Проекту положення про виборні установи торгово-промислового класу» комітет біржі критично відреагував на ідею створення в Росії торгових палат, підтримуючи загальну думку підприємців країни. Побоюючись втратити власні функції представництва, біржовий комітет зазначав, що «виборне представництво установ торгово-промислового класу не може бути так кваліфіковано, як цього бажає Міністерство торгівлі та промисловості» [20, с. 68-69]. Зволікання буржуазії з цього та інших нагальних питань призвело до втрати дорогоцінного часу, зміни історичних епох, встановлення радянської влади, заборони фондових операцій декретом РНК від 23 грудня 1917 р., а з цим і всієї біржової торгівлі.

За оцінкою учасника З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, харківського професора П. І. Фомина, біржовий комітет не мав суттєвого значення в торгівлі товарами гірничої та гірничозаводської промисловості [25, с. 100]. Діячі біржі також неодноразово зазначали, що торгівля гірничозаводськими вантажами «у більшості випадків усе ж таки відбувалась поза біржею» [8, с. 98]. На діяльності біржі, напевно, позначилася специфіка вітчизняного підприємництва, яке віддавало перевагу діловому спілкуванню без будь-яких посередників. У промислових колах з іронією говорили, що ця біржа була корисною гірничій промисловості лише тим, що допомогла гірничому інженеру М. С. Авдакову увійти до складу Державної Ради у якості виборщика саме від Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Порівняно із розвинутими організаційними структурами З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, що охоплювали весь Південний економічний регіон, біржовий комітет Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі не мав і не міг мати суттєвого значення в системі представництва, а фактично був лише складовою частиною з'їздівської структури. На початку ХХ ст. значимість цієї установи полягала в тому, що вона була

першою товарною біржею Російської імперії подібної спеціалізації; шляхом біржових засідань та торгів напрацьовувалися механізми ведення оптової торгівлі, налагоджувалася та розвивалася співпраця з іноземними діловими партнерами. Подальше вивчення діяльності бірж та їх біржових комітетів як представницьких об'єднань вітчизняної буржуазії та як однієї з головних ланок капіталістичного господарства дозволить висвітлити той потенціал, який вмщували в собі ці структури; у феноменальному поєднанні функцій представництва та економічного регулювання полягає вся унікальність бірж пореформеної доби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время / П. А. Берлин. – М.: Книга, 1922. – 321 с.
2. Государственное учреждение Ростовской области «Государственный архив Ростовской области». Фонд. 170. Ростовский на Дону биржевой комитет. Описание 1. Дело 394. Список кандидатов на VIII Всероссийский съезд представителей биржевой торговли и сельского хозяйства. – 4 л.
3. Девиер А.А. Свод постановлений о горнопромышленности / А. А. Девиер, В. Р. Бредов. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1904. – Т.1. – 442 с.
4. Державний архів Харківської області. Ф. 45. Харьковская городская управа. Оп. 1. Спр. 2817. Съезд горнопромышленников 1902 г. – 2 арк.
5. Доклад комиссии XXIX съезду горнопромышленников Юга России по 3-му, 4-му и 5-му вопросам программы: «О современном положении каменноугольной промышленности юга России», «О мерах распространения русского каменного угля в портах Балтийского моря», «О выработке торговых марок русского угля по образцу английских углей». – Харьков: Тип. и литограф. М. Зильберберг и С-вья, 1905. – 214 с.
6. Журналы заседаний экстренного съезда представителей промышленности и торговли, состоявшегося 10, 11 и 12 ноября 1911 года в Санкт-Петербурге. – СПб.: Типография Товарищества п.ф. «Электро-типография Н. Я. Стойковой», 1912. – 117 с.
7. Итальянская торгово-промышленная делегация в г. Харькове // Горно-заводское дело. – 1917. – №6. – С. 15278-15284.
8. Лившин Я.И. «Представительные» организации крупной буржуазии в России в конце XIX – начале XX вв. / Я. И. Лившин // История СССР. – 1959. – № 2. – С. 95-117.
9. Михайлин И. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії (1812 – 1917) / І. Л. Михайлин. – Харків: Колорит, 2007. – 312 с.
10. Нисселович Л.Н. О биржах (обзор важнейших законодательств сравнительно с русским правом) / Л. Н. Нисселович. – СПб.: Тип. А. Е. Ленлау, 1879. – 189 с.
11. Осадчая А. И. Биржа в России / А. И. Осадчая // Вопросы истории. – 1993. – № 10. – С. 3-18.
12. Отчет председателя Экстренного съезда горнопромышленников юга России горного инженера И. И. Зеленцова. – Харьков: Тип. и литограф. М. Зильберберг и С-вья, 1902. – 25 с.
13. Отчет председателя Экстренного съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове 15 – 21 мая 1907 года, В. А. Вагнера. – Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1907. – 18 с.
14. Отчет уполномоченных XXV Съезда горнопромышленников Юга России, представленный XXVI Съезду о результатах ходатайств о нуждах южной горной и горнозаводской промышленности. – Харьков: Паровая типо-литограф. М. Зильберберг и С-вья, 1901. – [разд. паг.].
15. Постановления экстренного Съезда горнопромышленников юга России, бывшего в г. Харькове 15 – 23 января 1902 г. // Горно-заводской листок. – 1902. – № 3. – С. 5445 – 5447.
16. Просьбин С. А. Торгово-промышленный сборник. Свод действующих узаконений по части промышленности и торговли / С. А. Просьбин. – СПб.: Книгоизд-во Ф. И. Митюрникова, 1907. – 416 с.
17. Разные известия // Горно-заводской листок. – 1902. – № 13. – С. 5674 – 5675.
18. Справочная книга для горнопромышленников юга России: в 2 ч. – Харьков: Тип. «Мирный труд», 1916. – Ч.1. – 476 с.
19. Сучков С. По поводу учреждения Общества южных горных инженеров / С. Сучков // Горно-заводской листок. – 1889. – № 3. – С. 330 – 331.
20. Труды XXX съезда горнопромышленников юга России. – Харьков, 1906. – Т.2. [разд. паг.].
21. Труды XXXV съезда горнопромышленников Юга России (23 ноября – 9 декабря 1910 г.). – Харьков, 1910. – Т. 2. [разд. паг.].
22. Труды XXXVII съезда горнопромышленников юга России (25-го ноября – 4-го декабря 1912 г.). – Т. 1. Программа и докл. съезда. – Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1913. – [разд. паг.].
23. Устав Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи // Горно-заводской листок. – 1902. – № 6. – С. 5509 – 5510.
24. Устав Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи // Горно-заводской листок. – 1902. – № 7. – С. 5531 – 5533.
25. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России: в 2 т. / П. И. Фомин. Т. 2. История горной и горнозаводской промышленности Юга России от восьмидесятых годов прошлого века до войны 1914 года. – Харьков: Хоз-во Донбасса, 1924. – 202 с.
26. Фомин П. И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России / П. И. Фомин. – Харьков: Тип. и литограф. М. Зильберберг и С-вья, 1908. – 173 с.